

Рівненський державний гуманітарний університет

Освітньо-ресурсний центр РДГУ

Кафедра педагогіки початкової освіти

**ПРОФЕСІЙНА
ПІДГОТОВКА
МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ:
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

Монографія

Рівне
2020

УДК 378.016:373.011.3-051

П84

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол №5 від 28 травня 2020 р.)**

Рецензенти:

К. О. Журба, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,

Т. В. Потанчук, доктор педагогічних наук, професор,

О. О. Красовська, доктор педагогічних наук, професор.

Авторський колектив: Боровець О. В. (р. 4.), Бричок С. Б. (р. 8), Веремчук А. П. (р. 10), Гудовсек О. А. (р. 5), Колупаєва Т. Є. (р. 2), Міщенья О. М. (р. 7), Сойчук Р. Л. (р. 1), Третяк О. М. (р. 9), Шевців З. М. (р. 3), Яковишина Т. В. (р. 6).

Професійна підготовка майбутніх педагогів: теорія та практика : монографія / Боровець О. В., Бричок С. Б., Веремчук А. П., Гудовсек О. А., Колупаєва Т. Є., Міщенья О. М., Сойчук Р. Л., Третяк О. М., Шевців З. М., Яковишина Т. В.; за наук. ред. Р. Л. Сойчук. Рівне : О. Зень, 2020. 236 с.

ISBN 978-617-601-320-4

У монографії представлено теоретичні та практичні аспекти дискурсу професійної підготовки педагогів у контексті реформування Нової української школи. Означену поліаспектність спроектовано на коло наукових проблем, пов'язаних із формуванням національної ідентичності особистості майбутніх педагогів, гуманізацією освіти, імплементацією інклюзивної освіти в Україні, різновекторністю підготовки майбутніх учителів у ЗВО, дидактичною компетентністю та застосуванням тренінгових технологій, естетичною освітою майбутніх педагогів, їхньою професійно-педагогічною відповідальністю, а також креативністю як важливим складником професійної компетентності.

Монографія стане в нагоді викладачам, учителям, аспірантам, магістрантам, студентам і всім, хто не байдужий до проблем освіти та професійної підготовки майбутніх педагогів у сучасному освітньому середовищі закладів вищої освіти.

УДК 378.016:373.011.3-051

ISBN 978-617-601-320-4

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. Погляд на проблему формування національної ідентичності майбутніх учителів: виховний аспект	8
РОЗДІЛ 2. Підготовка магістрів до професійної діяльності у педагогічному ЗВО	25
РОЗДІЛ 3. Теоретичні основи імплементації інклюзивної освіти в Україні	49
3.1. Міжнародна законодавча база забезпечення інклюзивної освіти	49
3.2. Еволюція моделей соціальної політики держави у ставленні до осіб з ОМЖ, спричиненими проблемами зі здоров'ям	53
3.3. Сутність інклюзивної освіти	57
3.4. Учні як суб'єкти професійної діяльності вчителя початкових класів в умовах інклюзивної освіти	60
РОЗДІЛ 4. Теоретичні основи формування дидактичної компетентності майбутніх учителів початкової школи	68
РОЗДІЛ 5. Естетичне виховання майбутніх учителів початкової школи	90
РОЗДІЛ 6. Креативність у структурі професійної компетентності	109
РОЗДІЛ 7. Професійно-педагогічна відповідальність майбутнього вчителя початкової школи	129
РОЗДІЛ 8. Роль і місце курсу «Історія педагогіки» у професійному становленні майбутнього педагога	159
РОЗДІЛ 9. Тренінгові технології як засіб формування професійної компетентності майбутнього вчителя початкової школи	182
РОЗДІЛ 10. Самоосвіта як важливий складник професійної підготовки майбутніх педагогів	213
ДОДАТКИ	234

РОЗДІЛ 8
РОЛЬ І МІСЦЕ КУРСУ «ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ»
У ПРОФЕСІЙНОМУ СТАНОВЛЕННІ
МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

Бричок С. Б.

Сучасний етап розбудови Української держави вимагає подальшого реформування національної системи освіти, інтегрування її у світовий і європейський освітній простір. Докорінна перебудова всієї гуманітарної науки, її методологічна переорієнтація – ось нові соціально-економічні, політичні й ідеологічні реалії розвитку системи освіти, зокрема й педагогічної.

Означені зрушення зумовлюють зміну ціннісних орієнтацій та ідеалів, що панували впродовж тривалого часу, відповідно, детермінуючи складнощі з особистісним і професійним ціннісно-орієнтаційним визначенням. Сучасний соціокультурний простір представлений різноманіттям педагогічних течій, концепцій, установок. Майбутні педагоги також стикаються з певними труднощами у прийнятті тих етичних і професійних цінностей, які домінуватимуть у їхній педагогічній діяльності у перспективі. З огляду на це видається особливо присутнім об'єктивне оцінювання історико-педагогічної спадщини як такої, що уможливорює осмислення студентами ідеалів, якими керувалися педагоги різних історичних епох, а також культурно-освітніх, етичних цінностей, на які вони орієнтувалися. Відомо, що властиві кожному суспільству соціальні, економічні, політичні умови формують певний тип педагогічної системи й типаж особистості з притаманними їй ціннісними, абсолютними установками на життя. Ознайомлення з історичними педагогічними системами та персоналіями сприяє вибору студентами, крім особистісного педагогічного тезауруса, певних ідеалів та індивідуального стилю педагогічної діяльності.

Сучасна педагогічна наука та шкільна практика України потребує оптимальних і перспективних шляхів реформування системи освіти на засадах демократизації, гуманізації й індивідуалізації. Прогнозування розвитку освітніх процесів учені пов'язують із ретроспективним творчо-критичним

переосмисленням і вітчизняного, і зарубіжного досвіду. Вивчення спадщини педагогів минулого детерміноване прагненням науковців дослідити реальну картину розвитку вітчизняної педагогічної думки як цілісного багатогранного явища, відтворити українську педагогіку, яку протягом століть розглядали в загальноросійському (чи загальносоюзному) контексті, визначити роль і місце окремих знаних діячів України у становленні національної системи освіти, а також віднайти у минулому витoki провідних наукових ідей сучасності, адже сьогодні історико-педагогічні студії стають дедалі вагомішими, набувають статусу інноваційних і мають важливе значення для процесу реформування сучасної системи освіти.

Питання співвідношення сучасного й історико-педагогічного знання у професійній підготовці майбутнього педагога висвітлено у працях О. Адаменко [1], В. Бобришова [3], М. Богуславського [4], Я. Бурлаки, Л. Ваховського [5], С. Гончаренка [8], Н. Гупана [9], Н. Дічек [10], О. Дзевєріна, Є. Дніпрова, Ю. Руденка, В. Струмінського, О. Сухомлинської [17, 18], Є. Хрикова, М. Ярмаченка й ін.

Предметом наукових пошуків сучасних учених стали різноманітні аспекти професійного становлення вчителя, як-то: розвиток творчого педагогічного мислення (В. Загв'язинський, Н. Кузьміна, Ю. Кулюткін С. Максименко, Р. Скульський, Л. Фрідман та ін.), формування професійної готовності до педагогічної діяльності (О. Абдулліна, О. Антонова [11], С. Братченко, С. Вітвицька [6], О. Дубасенюк [11], В. Каплінський, О. Карпов, Г. Нагорна, С. Ніколенко, В. Сластьонін, Л. Спирін та ін.).

Становлення майбутнього педагога як фахівця, формування його світогляду та професійних якостей неможливе без ґрунтового дослідження багатой історико-педагогічної спадщини. О. Кокун вважає, що професійна підготовка майбутніх спеціалістів у закладах вищої освіти (ЗВО) охоплює надбання фундаментальних основ їхнього професійного простору, тобто тієї системи цінностей, світогляду, практичного досвіду, які необхідні для ефективної професійної діяльності [13].

Історія педагогіки – це галузь науки, що вивчає історичний розвиток теорії і практики освіти в їхній єдності, а також у взаємозв'язку із сучасними проблемами освіти й педагогічних наук. Згідно із цим визначенням історія педагогіки охоплює дві предметні зони – розвиток педагогічного знання та розвиток практики освіти і виховання.

Незважаючи на самостійність, за своєю сутністю вони єдині, оскільки неможливо відірвати історію розвитку педагогічних ідей від історії розвитку освітньої практики.

Історія педагогіки є, з одного боку, історичною наукою, а з іншого – педагогічною. Вона синтезує дані педагогіки, соціології, історії філософії та культури, досліджує процеси виховання, навчання й освіти в умовах різних історичних епох. Кожне нове покоління обов'язково опрацьовує й аналізує педагогічний досвід минулих поколінь, удосконалює освітньо-виховну практику суспільства та розвиває на цій основі важливі сфери життєдіяльності. Розкриття особливостей передання накопиченого педагогічного досвіду тому й постає важливим завданням історії педагогіки.

За словами методолога історії педагогіки Б. Бім-Бада, історико-педагогічне знання – це своєрідне «самозбереження педагогіки» [2]. Власне, історія педагогіки сприяє розвитку професійно-педагогічного світогляду, який виступає основою професійної компетентності майбутнього педагога.

Вивчення курсу «Історія педагогіки» дає змогу студентові зрозуміти, що педагогічні принципи наповнені історичним змістом, що відкрито для переоцінювання дещо, що вже втратило своє значення або довело життєздатність, що не завжди стан речей був таким, як сьогодні, та не залишиться таким у майбутньому. Усвідомлення цього забезпечує формування особливого критичного ставлення до традицій, минулого, уможливує свідоме проєктування майбутнього.

Опанування історії педагогіки й освіти у ЗВО є актуальним і практично значущим у світлі початку радикальних реформ української школи та необхідності уваги до історико-педагогічної спадщини в ході здійснення останніх. Пошук ефективних педагогічних рішень апріорі передбачає звернення до історичного досвіду школи та педагогіки.

Цілями засвоєння дисципліни «Історія педагогіки» є формування професійної компетентності майбутнього вчителя щодо історичного становлення та розвитку педагогічної теорії; розвиток у студентів культуровідповідного, гуманістично-орієнтованого світогляду, прилучення на основі усвідомлення діяхронної та синхронної поліваріантності еволюції соціокультурного досвіду до специфіки освітньо-педагогічного дискурсу.

Справедливо вважають, що «...звернення до набутоків національної школи та педагогічної думки окреслить напрям їх вивчення в історичному просторі. Це необхідно, щоб не переривався ланцюг поколінь, щоб надбання, відкриті, напрацьовані та випробувані українськими освітянами, стали тією основою, на якій будуватиметься подальша педагогічна наука та школа в Україні» [13]

Навчальний предмет «Історія педагогіки» поряд із іншими освітніми дисциплінами педагогічного циклу має на меті підготувати студентів до професійної діяльності вчителя, вихователя, вчити їх мислити новими педагогічними категоріями, безперервно й систематично розширювати та поглиблювати їхні професійні знання, компетентність.

«Історія педагогіки» виконує кумулятивну функцію: вона поєднує в собі проблеми, пов'язані не тільки з педагогікою, а й із психологією, філософією, соціологією, релігією, етикою, громадянською історією, етнографією. Разом із тим навчальна дисципліна «Історія педагогіки» зберігає та збагачує педагогічні знання, дає змогу осмислювати етапи становлення й розвитку педагогічної думки різних народів, виробляти оцінні судження у сфері педагогічної діяльності, вчитися мудрості виховання на досвіді минулого.

За сучасних умов основними завданнями вивчення історії педагогіки майбутніми вчителями є:

- формування загальної та педагогічної культури;
- розвиток педагогічного мислення, творчості в опануванні професії;
- розкриття історичної картини розвитку освіти, виявлення внеску великих мислителів у педагогічну теорію;

- формування уявлення про те, що школа та педагогічна думка дають поштовх еволюції культури суспільства;
- виховання бачення спільності взаємного впливу на всіх етапах історичного розвитку педагогічної думки, а також практики виховання і навчання теорії і практики: передова педагогічна думка слугувала педагогічній практиці, а передовий педагогічний досвід збагачував педагогічну теорію;
- вироблення орієнтирів оцінювання сучасних підходів до освіти й виховання і прогнозування їх з огляду на майбутнє;
- розвиток потреби безперервного самостійного вивчення першоджерел із педагогіки в руслі вдосконаленні педагогічної самоосвіти;
- вироблення вміння розглядати сучасний педагогічний процес із позицій історизму для його вдосконалення; прищеплення критичного, раціонального ставлення до педагогічної спадщини минулого.
- поглиблення інтересу до вивчення життя і діяльності видатних педагогів як об'єкта історії педагогіки з метою виховання любові до педагогічної професії;
- набуття уявлення про сучасний світовий педагогічний процес із позицій множинності думок, оцінок;
- вироблення вміння виконувати дослідні проекти з проблем історико-педагогічної науки для вдосконалення теорії і практики освіти.

Міждисциплінарні зв'язки – необхідний складник вивчення історії педагогіки як навчального предмета. Міждисциплінарні зв'язки в курсі історії педагогіки є інтеграцією в історію педагогічної науки соціально-економічних, політичних, культурологічних, демографічних і релігійних чинників, що детермінують розвиток педагогічної думки й освітніх систем.

Ці зв'язки дають змогу:

- по-перше, здійснювати критичний аналіз висунутих ученими ідей, які зумовлювали формування особистості за конкретних історичних умов;
- по-друге, встановлювати вплив на освіту, педагогічний процес прогресивних філософських, суспільно-політичних, культурологічних, релігійних ідей того чи того періоду;

- по-третє, зрештою розкривати специфіку змісту освіти й виховання тієї чи тієї країни певної епохи.

У вивченні курсу історії педагогіки використовуються дані таких наук, як загальна, вікова та педагогічна психологія, антропологія, література, археологія, економіка, екологія, відомості з точних (математичних) і технічних наук, оперують зв'язками загальної історії з історією педагогіки.

Реалізація в ході вивчення курсу історії педагогіки міждисциплінарних зв'язків сприяє формуванню у студентів наукового світогляду, педагогічної культури, уявлень про рушійні сили та тенденції розвитку всесвітньо-історичного педагогічного процесу, способи розв'язання актуальних проблем освіти в різні історичні періоди різними народами, уможливує розгляд історії педагогіки як діалогу педагогічних культур.

У методологічному плані важливо, що систематичний курс історії педагогіки прищеплює студентам здатність оцінювати вплив суспільного життя на створення педагогічних систем у різні періоди історії, з одного боку, а також вплив таких освітніх систем, педагогічної культури на розвиток суспільства – з іншого. Це уможливує вироблення у них розуміння причинності змін у світі, співвідношення причинно-наслідкових зв'язків у педагогіці та суспільного життя з життєвими реаліями, а відтак – розкриває перспективи розвитку педагогічної теорії і практики в єдності з удосконаленням громадського життя, способу життя людей, розвитку економіки, культури й інших чинників. Висновки, які робитимуть студенти, сприятимуть здобуттю знань про стратегію вітчизняної та зарубіжної освіти, зокрема із залученням методики визначення тенденцій розвитку системи освіти на основі екстраполяційного та цільового методів.

Вивчати історію педагогіки – це означає забезпечувати невідмінну умову саморозвитку й успішної підготовки вчителя. Студенти мають не просто засвоювати готові висновки, ідеї, систематизовані викладачем чи автором підручника, а виокремлювати найважливіше у процесі самостійної роботи. Основним джерелом історико-педагогічних знань для них повинні бути твори педагогів. Аналіз студентами першоджерел слугуватиме запорукою розвитку в них інтересу до пізнання

нового, а висловлення власних суджень із приводу вивченого, пошук застосування отриманих знань у ході навчально-пізнавальної діяльності – творчого та результативного засвоєння матеріалу.

Як зазначає сучасний історик педагогіки М. Богуславський, «з огляду на гострий дефіцит навчального часу в плані методики викладання курсу історії освіти і педагогічної думки, єдиним виходом є кардинальне посилення евристичної, дослідницької, самостійної роботи студентів із історичними джерелами. Необхідно дієво використовувати всі активні, інтерактивні, пошукові форми як викладання, так і організації творчого пошуку студентів: семінари, конференції, диспути, реферати і т. п.» [4, с. 13].

Тому форми роботи викладача та студентів з історико-педагогічним матеріалом припускають достатню різноманітність, а саме: перегляд і обговорення документальних фільмів з історії освіти, питання й завдання для самоконтролю та обговорення в групі, заповнення таблиць порівняльного історико-педагогічного аналізу, проблемні питання, творчі завдання, тести, кейси, веб-квести, есе, контрольні роботи й ін.

Успішному вивченню студентами історії педагогіки сприяє наукова організація їхньої самостійної роботи з першоджерелами. Така робота передбачає осмислення тексту, пошук відповідей на запитання, поставлені викладачем, критичний аналіз і оцінювання прочитаного, запам'ятовування істотного, виокремлення в тексті опорних понять, складання конспектів, тез, планів прочитаного, поділ матеріалу на смислові частини, формулювання засадничих положень.

Завдання викладачів історії педагогіки – систематично ознайомлювати студентів із результатами новітніх наукових пошуків у галузі аналізованої дисципліни, а також пропонувати їм виконання самостійних творчих робіт дослідницького характеру, зокрема робіт, присвячених вивченню життя і діяльності педагогів минулого, розгляд у генезі педагогічних категорій, проблем, парадигм, висвітлення історико-педагогічних питань на стику суміжних наук, які підлягають вивченню.

У такому контексті особливої актуальності набуває питання про першоджерела української педагогічної думки, яка, за твердженням О. Сухомлинської, «...завжди є персоніфікована – у ній віддзеркалюється особистість її носія, з його смаками, поглядами, віруваннями та вподобаннями»[18]. Відтак, дієвим способом вивчення курсу історії педагогіки варто визнати вивчення біографій діячів педагогічної науки, освіти. Вчителі, студенти виявляють інтерес до біографічного матеріалу, якщо розуміють просту істину: історія – це життя, долі людей; історія педагогіки – це життя творців нового в освіті. Біографії дають змогу глибше зрозуміти сутність ідей того чи того педагога, особливості його інтелектуальної, моральної та професійної діяльності. З огляду на це викладач історії педагогіки висловлює своє ставлення до життєдіяльності досліджуваного педагога.

У ході вивчення біографій педагогів минулих епох важливо розвивати у студентів і дослідницькі навички, і творчу уяву, і дар літератора. Зрештою постає важливим і науковий, і художній підходи до вивчення майбутніми вчителями біографій видатних педагогів, діячів освіти.

Засобами підвищення теоретичного рівня вивчення дисципліни «Історія педагогіки» та посилення її професійної спрямованості є практична краєзнавча діяльність студентів – екскурсії історичними місцями, пов'язаними із пам'ятними подіями в розвитку освіти, педагогічної думки; збір матеріалів і документів для місцевих музеїв історії освіти; складання схем, таблиць, що відображають кількісні та якісні зміни розвитку народної освіти, діяльності педагога, навчання школярів; наочно-схематичне зображення розвитку ідей, концепцій, теорій провідних педагогів; виготовлення наочних посібників, опорних конспектів із конкретних тем курсу історії педагогіки й освіти.

Результатом колективної пізнавальної діяльності, самостійної творчої роботи студентів із вивчення курсу історії педагогіки повинні стати:

- засвоєння передбаченої державним стандартом системи знань про виховання як суспільне явище, зміст освіти, форми педагогічного процесу різних народів у різні історичні епохи;
- виявлення умов і механізмів формування педагогічних концепцій, теорій, систем;

- осмислення вивченого в соціокультурному контексті;
- набуття уявлення про внесок видатних мислителів минулого в розвиток теорії і практики виховання та навчання;
- з'ясування прогностичного значення вивчення історико-педагогічного знання;
- розвиток інтересу до самостійного критичного та конструктивного вивчення історико-педагогічної спадщини;
- вироблення вмінь і навичок дослідницької роботи в царині історії педагогіки;
- формування цілісної педагогічної свідомості й особистісної самостійної оцінки історико-педагогічних і сучасних ідей, новацій у галузі освіти;
- формування наукового світогляду, прищеплення педагогічних переконань, удосконалення педагогічної професіоналізму;
- виховання творчого ставлення до вчительської роботи, створення індивідуального стилю педагогічної діяльності.

Наукові дослідження в царині історії педагогіки покликані збагачувати зміст навчального курсу історії педагогіки, підвищувати рівень загальної та педагогічної культури вчителів, забезпечувати знаннями, що сприяють кристалізації у них ідейно-педагогічних переконань, розвитку педагогічного мислення, формуванню педагогічної майстерності, творчого підходу до сучасних проблем освіти й виховання. Вивчення педагогічної спадщини минулого дає змогу усвідомити те, що кожен історичний період розвитку теорії і практики освіти узагальнює досягнення науки.

Фахівці в галузі педагогіки визнають, що вивчення курсу історії педагогіки в закладах вищої педагогічної освіти є необхідним і закономірним. Це зумовлено тим, що сучасний світ прикметний взаємопроникненням і взаємозбагаченням національних педагогічних культур, їхньою інтернаціоналізацією, виявом загальнолюдського потенціалу освіти, кристалізацією тенденції глобалізації процесу формування єдиного всесвітнього освітнього простору.

Вивчення історії педагогіки майбутніми вчителями, вихователями, батьками багато прогресивних діячів минулого й сучасності вважали та вважають завданням інтелектуальної

важливості, якому притаманний практичний сенс, оскільки той, хто не в змозі пам'ятати минуле, приречений повторювати його помилки. Ще Цезар стверджував, що без знання історії будь-яка особистість залишається дитиною. Це цілком стосується й виховання підростаючого покоління.

Із позицій соціокультурного підходу історико-педагогічні знання – це інструмент, що уможливує осмислення закономірностей розвитку педагогіки в їхніх співвідношеннях із тенденціями розвитку суспільства; вироблення критичного підходу до того, що підлягає вивченню, уміння осягнути його «плюси» та «мінуси», причини, наслідки й значення; відстеження найбільш вагомих «наскрізних» проблем у всій їхній часовій еволюції та у зв'язках один із одним; залучення міжнаукових, особливо філософських, знань до аналізу історико-педагогічних явищ і процесів.

Деталі соціокультурного простору різних епох, окремі поняття та фрази, навчальні тексти, що потрапляють у площину історико-педагогічного осмислення, формують особливий професійний світогляд, сприяють становленню професійної культури.

Історико-педагогічне знання представлене у вигляді педагогічних текстів, що створені в різні історичні епохи та проєктують, крім педагогічної, ще й історичну реальність. Об'єктом, відображеним у цих текстах, виступає очевидно або не зовсім очевидно виражена педагогічна дійсність, що належить до соціального простору.

Історико-педагогічне знання повинне бути знанням об'єктивним. Воно актуальне чи потенційно охоплене загальним пізнавальним процесом. Історико-педагогічні знання, що постають у ракурсі розгляду пропонованого дослідження та джерелами яких є й науково-педагогічні тексти, й документальні, й художні, інколи мають суб'єктивний характер, позаяк репрезентують суб'єктивне авторське бачення педагогічної дійсності, його суб'єктивну позицію, точку зору, рефлексію суб'єкта. Їх пояснено, обґрунтовано в інший, відмінний від наукового, спосіб. Утім у контексті педагогічної культури, педагогічної свідомості об'єктивоване знання та суб'єктивне взаємопроникають і взаємодіють, доповнюючи один

одного. Їх взаємодія відображає таку тенденцію буття, як загальна зацікавленість у пізнанні педагогічної дійсності, бажання зрозуміти людину з педагогічної точки зору.

Для викладання історико-педагогічних дисциплін є важливими не так кількість годин, яку виділяють на їхнє вивчення, чи специфіка добору матеріалу залежно від спеціальності, як загальні підходи до вирішення завдань того чи того навчального курсу, зорієнтовані, насамперед, на мотивацію, підвищення інтересу студентів до виучуваного матеріалу.

Особливу роль у вирішенні такої проблеми відіграє розуміння студентами універсальності історико-педагогічних знань, значущості історії освіти й педагогічної думки як міждисциплінарної науки, що охоплює, фактично, всю соціокультурну динаміку суспільства, у світоглядній і професійній підготовці фахівця.

Тільки засвоєння історико-педагогічного знання припускає можливість цілісного уявлення процесу розвитку ідей про природу людини та призначення педагогіки, про сукупність базових моделей зв'язків освітньо-виховного процесу як певної парадигми (авторитарна, гуманна, особистісна, когнітивна, технократична, гуманітарна, езотерична, поліфонічна педагогіки; педагогіка авторитету, маніпуляції і підтримки, ненасильства, співробітництва) і багато інших.

Залежно від критерію, покладеного в основу вивчення історико-педагогічного процесу, сучасні вчені класифікують історико-педагогічне знання по-різному. Попри те, що напрацьований у наукових колах широкий спектр різноманітних класифікацій історико-педагогічного знання відображає його багатовимірність і поліструктурність, єдиної, загальноприйнятої класифікації історико-педагогічних досліджень на сьогодні ще немає (див. табл. 8.1).

Класифікація історико-педагогічних знань

<i>Критерії класифікації</i>	<i>Історико-педагогічне знання</i>
Широта охоплення	Всесвітня історія, історія педагогіки окремих країн і регіонів
Історичні епохи	Історія педагогіки первісного суспільства, давнього світу, середніх віків, Нового та Новітнього часу
Соціально-економічний уклад	Історія педагогіки первісно-общинного, рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного суспільства
Предметна класифікація	Історія загальної педагогіки, дидактики, школознавства і т. д.
Вид, рівень, галузь освіти	Історія дошкільної педагогіки, загальної, середньої, вищої, педагогічної освіти і т. д.

В українській педагогіці стійку інтелектуальну традицію, за висловленням О. Сухомлинської, має хронологічний – ортодоксальний підхід, який передбачає широке хронологічне тло – від історії педагогіки Київської Русі (якщо це стосується України) або ж Стародавньої Греції та Риму (загальна педагогіка) через середні віки до нового часу, XIX–XX століть [18].

Засвоєння навчальної дисципліни завжди супроводжується активним дискутуванням проблеми людини, яка розвивається, в різні історичні епохи, у різних цивілізаціях і культурах. Студентам цікаві історичні паралелі, особливо в контексті обговорення будь-яких інваріантних ідей. Під час розгляду аспектуального розвитку педагогічної антропології вони дізнаються, наприклад, що в кризовий час початку XX століття трактування змісту антропологічного фундаменту педагогіки зазнало впливу диференціації педагогічних течій.

З огляду на важливість для студентів ознайомлення з категорією «простір-час» їх потрібно навчати історичному баченню, прищеплювати здатність подорожувати цивілізаціями

й епохами, розуміти, що далеке може бути зрозумілим і цікавим, ще й розташованим зовсім близько, а відтак поступово формувати у них усвідомлення неможливості вирішення без історії педагогіки педагогічних завдань сьогодення.

«Педагогічні знання – головний елемент освіти майбутнього вчителя. Вони являють собою цілісну систему відомостей, накопичених упродовж усього періоду розвитку педагогічної науки. Це результат пізнання явищ та процесів педагогічної дійсності, законів та закономірностей розвитку, виховання, освіти та навчання людини на всьому протязі її життя; адекватне відображення у свідомості людини педагогічної дійсності у вигляді уявлень, понять, суджень, теорій; володіння ними та уміння діяти на їх основі» [17, с. 159]. Знання вмщують поняття, судження, висновки, концепції, теорії.

Однією з найбільш вагомих соціальних функцій знань є перетворення їх на переконання, які згодом стають керівництвом до практичної дії вчителя-вихователя. До переліку неодмінних характеристик справжніх знань належать їхня систематичність, усвідомленість, осмисленість. Педагогічні знання, як складник світогляду майбутнього вчителя, значною мірою визначають його ставлення до педагогічної дійсності, моральні погляди та переконання, вольові якості особистості, характер. Вони постають одним із джерел нахилів та інтересів учителя, необхідною умовою розвитку його професійних здібностей та обдарувань [9].

Загалом засадничими компонентами науково-педагогічних знань більшість дослідників вважає: основні категорії, поняття та терміни, без допомоги яких неможливо зрозуміти жодного тексту, жодного елементу знань; провідні педагогічні теорії, які охоплюють систему наукових знань про визначену сукупність об'єктів, про зв'язки між законами та про методи пояснення й дослідження педагогічних явищ; факти педагогічної дійсності та науки, без опанування яких неможливо зрозуміти закони науки, аргументовано відстоювати свої переконання; узагальнені результати пізнання педагогічної дійсності: закони, закономірності, принципи, ідеї, концепції, етичні й естетичні ідеали та правові норми; знання про способи діяльності; оцінні

знання, знання про норми ставлення до різних явищ педагогічної дійсності.

Традиційна система викладання педагогічних дисциплін у ЗВО не відповідає тим вимогам, які висуває суспільство до сучасного вчителя, позаяк формує споживачів інтелектуальної інформації, пасивних виконавців. Низький рівень розвитку вмінь майбутніх учителів застосовувати одержані знання в ході практичної діяльності вказує на несформованість у них ґрунтовних знань про сутність найважливіших педагогічних процесів, явищ, понять, законів, закономірностей і невміння оперувати ними. Тому теоретико-методологічну підготовку майбутніх учителів із педагогічних дисциплін має бути побудовано так, аби студенти засвоювали основи педагогічної теорії у процесі спеціально організованої діяльності шляхом використання дослідницьких методів для розв'язування педагогічних задач і ситуацій. Студенти не повинні отримувати знання в готовому вигляді. Майбутні вчителі мають відкривати їх і засвоювати в ході спеціально організованої діяльності під час опанування операцій з основними компонентами базових знань із педагогічних дисциплін. Така побудова освітнього процесу формує евристичний стиль мислення студентів, створює підґрунтя для творчого виконання ними їхніх педагогічних функцій надалі, спонукає до самостійного дослідження тих чи тих педагогічних явищ.

Зважаючи на вищевикладене, завдання школи – і загальноосвітньої, і вищої – полягає в тому, щоб насамперед навчити мислити. Це відповідає сутності людини та суголосне мудрому висловленню Декарт «*Cogito, ergo sum*» – «Я мислю, отже існую».

У вимірі професійної підготовки майбутнього педагога саме дисципліна «Історія педагогіки» забезпечує змістоутворювальний контекст, що дає змогу пояснити й зрозуміти минулий педагогічний досвід, мету та зміст освіти людини, особливості освітніх систем в історії розвитку суспільства й, відповідно, осмислити ситуацію в освіті. Загалом історія педагогіки сприяє формуванню наукової педагогічної свідомості та є складником педагогічної культури.

У площині трактування історії педагогіки як неодмінної частини історії людської цивілізації Ф. Шварц, відомий німецький діяч у царині освіти, богослов і педагог ХІХ ст., підкреслював, що актуальність історико-педагогічної проблематики визначається двома обставинами: по-перше, минуле повчає, по-друге, воно породжує нове. Перша обставина безпосередньо спроектована на принцип виховуючого навчання. Цей принцип обґрунтував німецький педагог і психолог Герbart [7], хоч основи його заклав ще свого часу Сократ. У контексті виховуючого навчання Герbart стверджував, що цілеспрямоване навчання розвиває не тільки розум, а й внутрішній світ особистості, тобто здійснює й цілеспрямоване виховання. Тому навчання і, як наслідок, розвиток розуму, мислення людини є найважливішим засобом виховання, формування особистісних якостей, характеру. З огляду на це постає зрозумілим те, що специфічні за своїми функціями виховання та навчання взаємопов'язані та діалектично взаємодіють між собою.

Друга обставина співвідносна з евристичною функцією історії педагогіки: «... спеціальний метод навчання (сократичні бесіди) або колективного розв'язування проблем. Евристичне навчання, історично започатковане Сократом, полягає в пропонуванні учням серії навідних питань і прикладів. Колективний метод розв'язання складних проблем (який отримав назву «мозкового штурму») ґрунтується на тому, що учасники колективу ставлять авторові ідеї розв'язання навідні запитання з прикладами і контрприкладми» [9]. Прикметно, що друга обставина безпосередньо стосується творчого мислення. Центральним елементом творчості є інсайт (англ. «insight» – проникливість, проникнення в суть, розуміння, осяяння, раптова здогадка, прозріння), пов'язаний зі знаходженням нового, оригінального рішення якоїсь проблеми. Це наштовхує на думку, що осмислення минулого педагогічного досвіду (позитивних і негативних його граней) призведе до оригінального рішення сучасних проблем теорії та практики освіти.

«Засобом управління мисленням студентів є діалогічне включення викладача у спілкування із студентами за допомогою системи підготовлених проблемних та інформаційних ситуацій,

запитань. Проблемні запитання вказують на сутність навчальної проблеми і вирізняють сферу пошуку невідомого у проблемній ситуації. Евристичні питання ніби спрямовані на майбутнє – у бік пошуку поки невідомого студентам нового знання, чинників або способів дій. Інформаційні питання одночасно ставлять за мету актуалізувати наявні знання студентів і надають поштовх для подальшої розумової роботи» [12]. Крім того, історія педагогіки виконує прогностичну функцію, що сприяє розумінню взаємозв'язку минулого, теперішнього та майбутнього, наступності духовної культури загалом. Вивчення дисципліни передбачає осмислення філософсько-педагогічної спадщини (погляди, ідеї, концепції, теорії, досвід) видатних зарубіжних і вітчизняних мислителів та педагогів минулого, розгляд, аналіз розвитку систем виховання й освіти в різні історичні епохи, а також – що важливо – реалізацію культурної трансмісії, тобто передання культурної, у пропонованому контексті – педагогічної, спадщини, що довела свою цінність, від минулих поколінь майбутнім і збереження на новому етапі розвитку суспільства. Завдяки культурній трансмісії кожне наступне покоління має нагоду почати з того, чим закінчило попереднє. Так відбувається закладання «культурного фундаменту» побудови, створення чогось нового. Відповідно до цього молоде покоління поповнює новими знаннями багатства культури, у окресленому контексті – педагогічної культури.

«Орієнтація на результат визначається вільним володінням широким колом знань і вмінь у певній галузі. Орієнтація як процес – це проектування дії від замислу до результату: точний, правильний вибір мети, засобів її досягнення, оцінка дій відповідно до планів і життєвих цілей» [7]. Це забезпечує розвиток аксіологічного мислення студентів, яке полягає:

- 1) у ціннісному ставленні до класичної педагогічної спадщини як основи розвитку сучасного освітнього процесу та використання його у педагогічній діяльності;

- 2) у виробленні системи педагогічних цінностей і здатності свідомо орієнтуватися у багатоманітності підходів до визначення цілей освіти й організації освітнього процесу загалом;

3) у поважливому ставленні до педагогічної діяльності (професії), особистості вчителя на прикладі найбільш яскравих представників зарубіжної та вітчизняної школи минулого.

Для викладання історії педагогіки є важливим дотримання принципу наукового історизму, що регламентує відмову від однозначності, однобокості суджень про минуле, розгляд усіх педагогічних явищ строго в контексті конкретного історичного часу й епохи. Прагнення до наукової об'єктивності заперечує однаковою мірою й беззастережне схвалення, й необгрунтовану критику.

Однак неможливість повної відмови педагога від суб'єктивності вимагає врахування різних точок зору на те чи те історико-педагогічне явище (факт) для об'єктивного його осмислення. Все це відображає зміст явища толерантності, що припускає співіснування різних соціально-політичних і культурно-освітніх інтересів, концепцій, ідей гуманістичної спрямованості, а також позначений повагою до інших поглядів, що мають освітню цінність і заслуговують на увагу. За такої ситуації обов'язок педагога – знайти компроміс. Для цього потрібна інтелектуальна чесність як принцип педагогічної діяльності у висвітленні історико-педагогічної проблематики.

Інтелектуальну чесність можна потрактувати і як принцип, і як моральну якість педагога. У пропонованому контексті важливе набуття інтелектуальною чесністю статусу неодмінного принципу професійної діяльності педагога як здатності мислити відповідно до власного сумління й обов'язку, свідомо запобігати обману й самообману.

Пріоритетними мають стати запитання «Що це?», «Навіщо?», «Чому?», – запитання, які змусять майбутніх педагогів думати, мислити, розвивати творче мислення, вчитися аргументовано обгрунтовувати свою точку зору та слухати інших. І тільки після цього відповідати на запитання «Як?», використовуючи різноманітні сучасні технології. «У взаємодії викладача і студента актуалізуються позитивні особисті якості індивіда і закладаються основи індивідуального стилю, який дає можливість фахівцю впевнено й комфортно почувати себе в різних ситуаціях. Психолого-педагогічною умовою реалізації описаної вище стратегії є діалог. Основними нормативами та

принципами успішного діалогу-спілкування, на наше переконання, є щирість і довіра у визначенні почуттів і станів співрозмовника, безоцінність, психологічна налаштованість на його актуальний стан у спілкуванні» [15].

Успішність компетентісно-орієнтованого навчання в ході вивчення історії педагогіки забезпечує застосування компетентісного підходу. Такий підхід вимагає від викладачів, зокрема й історії педагогіки, пошуку шляхів виходу за межі знаннєвої парадигми освіти та впровадження нових технологій організації навчальної діяльності студентів.

Наш досвід використання компетентісного підходу під час вивчення курсу «Історія педагогіки» полягає в реалізації останнього із залученням технологій діалогового та рефлексивно-творчого навчання, що уможлиблює усвідомлення минулого як нового, його оцінювання та засвоєння.

«Діалог передбачає спільну роботу, спільний пошук інформації викладачем та студентом чи групою студентів. Діалогові форми навчання об'єднують у собі метод навчання і форму спілкування, вони ефективні, якщо спілкування ведеться на рівних. Діалог у навчанні – форма педагогічної взаємодії в умовах навчальної ситуації, в ході якої відбувається інформаційний обмін, взаємний вплив і регулюються відносини. Специфіка навчального діалогу визначається цілями, умовами та обставинами взаємодії» [9].

Майбутні вчителі навчаються не тільки відстоювати свою позицію, а й із належною повагою ставитися до точки зору довколишніх. Цьому сприяє організація науково-дослідницької діяльності студентів, їхня участь у спільному з викладачем розробленні історико-педагогічних проєктів, виступів із науковими доповідями на студентських наукових конференціях.

Рефлексивно-творче навчання – це робота у мікрогрупах і парах, рольові та ділові ігри, конкурси й різнорівневі навчально-діагностичні завдання. Така технологія набуває успішного втілення шляхом виокремлення у змісті курсу історії педагогіки таких тем, які зацікавлюють майбутніх учителів, увиразнюють цінний матеріал для роздумів про вічні педагогічні проблеми та проникнення в сучасні питання педагогіки, збагачують і корегують мотиви обраної професії, викликають почуття

задоволення університетським навчанням ті досягнутими результатами.

У межах компетентнісного підходу однією з найбільш дієвих форм роботи з педагогічною спадщиною постає опрацювання першоджерел, що уможливує самостійне визначення студентами наукових здобутків і внеску окремих учених у розвиток освіти, самостійне виявлення умов виникнення наукового знання.

Бажання дізнатися, зрозуміти, постійне прагнення до пізнання нового – усі ці мотиви майбутніх учителів повинні підлягати стимулюванню в ході самостійної роботи з першоджерелом під час вивчення курсу історії педагогіки.

Доцільність визнання процесу ознайомлення студентів із біографіями вчених самостійною роботою зумовлена можливістю віднайдення біографічних відомостей у словниках, енциклопедіях, частково – у підручниках і хрестоматіях.

Це, однак, пов'язано із ризиком виникнення у студентів труднощів зі з'ясуванням зв'язків подій життєвої і творчої біографій ученого, що різною мірою визначили особливості його світогляду чи поглядів – соціальних, філософських, психологічних, фізіологічних.

Нівелювати означені труднощі студентам допомагає викладач, який на основі використання певної множини характерних і яскравих фактів розкриває унікальність внеску кожного вченого у пізнання дитини як предмета виховання, а відтак – у теорію початкової освіти.

Із методологічної та методичної точок зору особливо ефективним, таким, що постійно виправдовує своє застосування на практиці, є метод порівняння, сутність якого зазвичай полягає у виявленні відмінностей масштабів і змісту двох аналогічних течій педагогічної думки – в Україні та за кордоном. Таке зіставлення вітчизняного та зарубіжного досвіду здебільшого організовують у мікрогрупах і в парах.

Зіставлення вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки має на меті не встановлення, що передове, що відстале, чиє краще, а чиє гірше і т.п. Сенс такого методу роботи зі студентами – в іншому, а саме – у з'ясуванні тих ідей, які відображають закономірні зв'язки освітнього процесу.

Ефективність компетентнісно-орієнтованого навчання забезпечує, серед іншого, використання рольових і ділових ігор. Логіка звернення до останніх зумовлена потенціалом гри, що до певної міри розкриває історико-педагогічну ерудицію студента, його пізнавальні інтереси та наміри.

Видається слушним проводити окремі заняття з курсу «Історія педагогіки» у формі рольової гри, як, наприклад, семінар на тему «Особливості системи освіти і виховання в епоху Відродження» у формі засідання Наукового педагогічного товариства, на яке «запрошено» визначних освітніх діячів того часу.

Під час рольової гри задіяне студентство вибирає претендентів на ролі: Еразма Роттердамського, Франсуа Рабле, Мішеля Монтеня, Томаса Мора (педагоги-гуманісти знані тим, що висували й підтримували ідею загального громадського виховання для всіх дітей; принцип обов'язкового для всіх навчання; ідею навчання рідною мовою; рівність чоловіків і жінок у здобутті освіти, ідею трудового виховання, поєднання навчання з працею; висували низку ідей про широку організацію самоосвіти). Надалі кожен із виконавців ролей вищеназваних мислителів формує групу однодумців, члени якої разом зі своїм лідером беруть участь у проведенні дискусії, полеміки. Останню скеровує заздалегідь підготовлений ведучий, зобов'язаний компетентно вести дискусію із проблеми, націлювати учасників на її ґрунтовний усебічний професійний розгляд. Результати ділової гри оцінює група експертів за показниками ґрунтовності знання педагогічної, філософської та соціальної позиції того чи того діяча, чіткого викладу думок, культури проведення дискусії тощо. Завершальний етап передбачає самоаналіз результатів гри її учасниками, який проводить викладач спільно зі студентами.

Надаючи перевагу самостійності студента, не слід, утім, применшувати ролі викладача, який знає «компетентнісний потенціал» гри, її можливості, а також бачить місце кожної із запропонованих ігор у загальному контексті курсу «Історії педагогіки».

Результатом компетентнісно-орієнтованого навчання під час вивчення історії педагогіки повинна бути не відповідь студента на занятті, а створення соціально й особистісно

значущого продукту ним самим. Технологія діалогового та рефлексивно-творчого навчання сприятиме розвитку студента, його поступу в цьому напрямі, а відтак зумовлюватиме побудову ним власної освітньої траєкторії.

Компетентнісний підхід до викладання «Історії педагогіки» уможливило апробування нових методів і прийомів самостійної навчальної діяльності, яка може відбуватися будь-де й будь-коли, за єдиної умови – технічного забезпечення доступу до мережі Інтернет. Серед таких новітніх методів заслуговують на увагу:

- кейс-методи, що передбачають самостійне та дистанційне вивчення курсу історії педагогіки на основі застосування наборів (кейсів) текстових, аудіовізуальних і мультимедійних навчально-методичних матеріалів під час організації та здійснення консультавання;

- тьюторські методи, що забезпечують надання тематичної цілеспрямованої допомоги, патронаж самостійної навчальної діяльності студентів за допомогою сучасних комп'ютерних технологій (у ході індивідуальних консультацій викладач історії педагогіки виконує функції tutora (англ. tutor – спостерігаю, піклуюся) – педагога-наставника, що стежить за навчальною діяльністю студента, розробляє індивідуальну стратегію історико-педагогічної підготовки майбутнього вчителя);

- мережеві технології та похідні від них методи, що базовані на оперативному використанні матеріалів освітніх сайтів, інструктивних і навчально-методичних матеріалів тощо.

Традиційно у переліку методів і прийомів самостійної роботи студентів вищої школи з історії педагогіки домінує робота з навчальною літературою (конспектування, тезування, реферування, цитування, анотування, написання відгуків і рецензій). На ґрунті застосування мультимедіа під час самостійної роботи з історії педагогіки варто активувати прийом складання матриці ідей (порівняльна характеристика праць різних авторів, висловлених у статтях ідей, що, зазвичай, має вигляд таблиці), створення проєктів, презентацій виконання різноманітних завдань, пов'язаних із роботою у мережі.

Загалом викладання студентам історії педагогіки з урахуванням вищевикладених пропозицій щодо вдосконалення

організаційних форм і методів вивчення дисципліни призведе до формування у них бачення обов'язковості відстоювання власної позиції в ході створення власної педагогічної концепції. Водночас організаційні форми та методи опанування історії педагогіки можуть і повинні підлягати коригуванню з огляду на умови конкретного закладу освіти.

Отже, знання історії педагогіки, як і загальної історії, для майбутнього вчителя, вихователя, керівника педагогічного колективу є моральним і професійним обов'язком. Вивчення навчальної дисципліни «Історія педагогіки» уможливило вироблення майбутніми педагогами-професіоналами системи оцінних суджень і поглядів на основі аналізу провідних педагогічних ідей, проблем, відкриттів минулого, які становлять інтерес для сучасної педагогіки й освітньої практики. Крім того, засвоєння відомостей з історії педагогіки, освіти, педагогічної культури народу буде корисним кожній сучасній людині як вихователю власних дітей, дітей, які з нею спілкуються, а також самої себе.

Список використаних джерел:

1. Адаменко О. В. Вибірковий метод в історико-педагогічному дослідженні. *Рідна школа*. 2009. № 5–6. С. 8–11.
2. Бим-Бад Б. М. История и теория педагогики. Очерки: учеб. пособие для вузов. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2016. 247 с.
3. Бобрышов С. В. Историко-педагогическое исследование развития педагогического знания: методология и теория: монография. Ставрополь: СКСИ, 2006. 300 с.
4. Богуславський М. Структура сучасного історико-педагогічного знання. *Шлях освіти*. 1999. № 1 (11). С. 37–40.
5. Ваховський Л. Ц. Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз. *Шлях освіти*. 2007. № 1 (43). С. 42–45.
6. Вітвицька С. С. Аксиологічний підхід до виховання особистості майбутнього вчителя. *Креативна педагогіка: наук.-метод. журнал. Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки*. 2015. Вип. 10. С. 63–67.
7. Гербарт И. Ф. Общая педагогика, выведенная из цели воспитания: избр. пед. соч. Т. 1. Москва: Учпедгиз, 1940. 292 с.

8. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
9. Гупан Н. М. Історія педагогіки: питання кризи і розвитку. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 1. С. 110–115.
10. Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки. *Шлях освіти*. 2001. № 4. С. 15–19.
11. Дубасенюк О. А., Семенюк Т. В., Антонова О. Є. Професійна підготовка майбутнього вчителя до педагогічної діяльності: монографія. Житомир: Житомир. держ. пед. ун-т, 2003. 193 с.
12. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.
13. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933): навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської та ін. / Міжнародний фонд «Відродження». Київ: Заповіт, 1996. 304 с.
14. Орлов В. Професійне становлення особистості педагога у вимірах класичної методології. *Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Сер.: Професійна педагогіка*. 2014. № 8. С. 103–111.
15. Програми педагогічних інститутів. Історія педагогіки України. Київ: РУМК, 1992. 46 с.
16. Спиркин А. Г. Основы философии: учеб. пособ. для вузов. Москва: Политиздат, 1988. 592 с.
17. Сухомлинська О. В. Витоки й засади української школи рефлексології та педології (20-ті роки). *Педагогіка і психологія*. № 3. 1994. С. 107–117.
18. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ: А.П.Н., 2003. 68 с.

Наукове видання

**Професійна підготовка майбутніх педагогів:
теорія та практика**

Монографія

**За науковою редакцією
доктора педагогічних наук, професора
Руслани Леонідівни Сойчук**

Підписано до друку 28.05.2020 р.
Формат 60х34х16 . Папір офісний.
Гарнітура Times New Romans.
Ум. друк. арк. 11,2.
Тираж 300 прим.

Видавець: Олег Зень
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія РВ № 26 від 6 квітня 2004 р.
вул. Кн.Романа, 9/24, м. Рівне, 33022,
068-025-067-4 olegzen@ukr.net

Друк: кафедра педагогіки початкової освіти РДГУ
вул. Остафова, 31, м. Рівне, 33000
тел. 0-362-62-00-84